

STUDIER I STENVARPANS HISTORIA

Trebetygsuppsats- framlagd i seminariet för Arkeologi, särskilt nordeuropeisk, vid Stockholms universitet. Vårterminen 1980, av Olle Henschen-Nyman .

1. INLEDNING; ordet och termen varpa. Gutamålet och gotiska språket

Varpa är här och i fortsättningen ett speciellt sakord, ett substantiv. Ordet har sin bakgrund i det gotiska verbet wairpan med betydelsen kasta och också vrida (Pohorny 1948-59 s,1153; pers. meddelande av filologen Cecilia Grave).

Föregående tolkningar av det gotländska ordet varpa, givna av C.Säve (1843) och hans citerande broder P.A.Säve (1846 enl. H.Gustavsson i Gotländska lekar, utg, 1948) bli med denna av Pohorny framlagda etymologi otillräckliga: bröderna Säve hänförde ordet varpa till isländska ”verpa”, tyska ”werfen”, att kasta (Säve 1843 s.201).

Vi har alltså att göra med ett ursprungligen gotiskt verb, som sedan blivit ett substantiv här på Gotland. – Senare får vi se att P.A. Säve kallar varpan ”hon” (=femininum).

”Det går sålunda flera språkgränser tvärs igenom det nordiska språkområdet, och gotiskan överensstämmer därvid alltid med de östliga delarna av Skandinavien, främst med gutniskan på Gotland.” Så skriver E. Wessén i artikeln ”Nordiska folkstammar och folknamn”, (1969 s.27).

För att återgå till nyss nämnde C.Säve, så har han ett mycket viktigt påpekande i sitt språkvetenskapliga förstlingsarbete ”Bemaerkninger oever Öen Gotland, dens Indbyggere, og disses Sprog, (af kandidat Carl Säve, i Upsala 1843)”, nämligen följande: ”De gotlandske Lege maa saaledes antages i det mindste at vaere saa gamle, at de her allerede kiendtes og oevledes, da Overflyttningen skeete fra Norge til Island.”

Denna överflyttning, kallad landnamet, ägde som bekant rum från 870-talet och framåt, och C.Säve antyder alltså att varpaspelet fanns på Gotland innan dess. Hans förmodan var helt riktig, vilket skall visas i fortsättningen.

2. BESKRIVNING AV VARPASPELET; Carl och P.A.Säve

C.Säve fick sin ovan nämnda uppsats tryckt i Hist.Tidskrift, utgiven av ”Den danske historiske Forening, band IV”. I sin uppsats beskriver C.Säve som den förste ifråga om detaljer, hur varpaspelet gick till. Men det blev på danska, så det är här lämpligare att låta brodern P.A. Säve föra ordet.

Rubriken är ”Att kasta varpa”:

”Detta spel består i att med kastandet av runda flata stenar mellan tvenne uppsatta mål eller pinnar komma pinnen närmast, då det parti som först kommit närmast 12 ggr, vinner spelet (=kulan). Warpoma, flata, så mycket som möjligt cirkelrunda stenar, av 3-5 tums diam. och 1 tums – eller något så omkring – tjocklek, har man med sig från hemmet; de slipas och göras glatta med stor omsorg och avpassas efter de spelandes styrka. Målet lämpas efter de spelandes ålder och styrka omkr. 16-24 steg, och vid dess bägge ändar nedslås ½ alns höga pinnar i marken så att de ej så lätt kunna kullkastas. – Konsten i varpkastningen består huvudsakligen uti att kunna få varpan att horisontellt rotera kring i luften och sålunda komma ner på flatan; ty tar hon marken på kant, kommer hon vanligen på trill och löper då långt från målet.” (Efter H.Gustavssons utgåva av P.A.Säves ”Gotländska lekar”, 1948 s.21-22; här något förkortat citat).

3. NÅGRA ANTECKNINGAR OM PÄRKSPELET; Erasmus Rotterdamus, C.J.Bergman- C.Linnaeus – en exkurs

Bröderna Säves uppgifter om varpaspelet var inte särskilt lätt tillgängliga för en större allmänhet, såsom framgått.

Motsatsen gäller emellertid C.J.Bergmans ”Gotländska skildringar och minnen” (1901).

I detta populära verk har Bergman ägnat s.159-182 åt ”Folklekar”. – Man finner här fylliga uppgifter först bl.a. om det gotländska pärspelet och dess historia; Bergman var huma-nistiskt skolad och

kunde sin Erasmus Rotterdamus. Från dennes berömda "Colloquia familiaria" (1518) hämtar Bergman citat, som avslöjar stora likheter mellan pärkspelet på Gotland och ett liknande, troligen i Holland, på den tiden. Enligt Nordisk familjebok (1907) var nämligen Erasmi liv ända till 1521 fyllt av ständiga resor; "...han delade sin tid mellan England, Nederländerna, Frankrike och Tyskland, lät sig ingenstädes varaktigt kvarhållas, men antog gärna under något längre uppehåll de platser, som hans förnäma andliga och världsliga gynnare tävlade att erbjuda honom".

Här är dock inte platsen att följa bollspelens utveckling från forntidens Egypten över an-tikens Grekland till norra Europa och Gotland.

Som en viktig notis kan här framhållas att Strelow (1633) i sin uppräknings av gotlän-ningamas tävlingar nämner att gutama "alltid övat sig i skytte, i att kasta stora stenar, brottning, ränna i kapp så väl till lands som till vatten, hästkapploppningar en socken mot en annan." (Strelow 1633 s.67) – Strelow nämner alltså inte något bollspel under sin tid (Strelow var född i Visby 1587 och gick i skola där), men däremot det av många gotlänningar välkända "sockenvåget".

Strelows "kasta stora stenar" antager Nils Lithberg utan vidare diskussion som varpkastning (Gotländskt Arkiv 1933 s.?).

Av intresse här finner man hos Linné i hans "Gotländska resa" följande slutanteckning från När (5 Juli 1741): "Pärkspelande förnöjde resekamraterna mot aftonen, vilket artiga bollspel bönderna här allmänt roa sig med. De lärde våra detta, som intet sett det förr i Sverige, ehuru allmänt det är i Holland och Gotland. Det fordrar tämlig hastighet och vighet." (Linné 1975.) – Som bekant blev Linné promovrad till med.dr. vid universitetet i Harderwijk, Holland, och var länge i detta land. – I likhet med R.Dahlgren i (Boken om Gotland, 1945) kan man fråga varifrån pärkspelet kom till Gotland.

4. VARPASPELET • I C.J.BERGEMANS BESKRIVNING; arkeologiskt viktig detalj i framhållas

I inledningen till sitt avsnitt om "Folklekar" citerar nämnde Bergaah Virgilius: "De öva fäderne-ärvda tävlings-lekar" (ur Eneiden 5:281). Han fortsätter: "Det gamla Greklands och Roms offentliga festspel och tävlingar äro vitt bekanta. Även hos våra hedniska förfäder firades på särskilt anordnade lek-vallar och skytte-banor ungdomslivliga tävlings-lekar av mångfaldig art, nämligen: båg-skjutning, språng, hopp, svärds- eller handsaxa-lek, spjut- och sten-slungning, brotting och andra idrotter." (Bergman 1901.)

Aktuellare är här att återgå till hans beskrivning av varpaspelet (vilket han i likhet med pärkspelet hyllar med en tidstypisk och lätt pekoralistisk liten dikt, som slutar så här: "Vi kasta bort all verklighet – När som vi kasta varpa"). Bergman är noggrann, och mångordig, varför här endast en del av slutet på varpa-kapitlet citeras: "Denna enkla, men vackra lek fordrar, såsom nämnt är, god armstyrka, men därjämte ett säkert ögonmått och en genom övning vunnit färdighet att kunna kasta varpan så, att den flyger fram under en jämn horisontell rotation, utan att vingla, och så att samma flatsida alltid är uppåt. Konsten är, att få varpan att slå ned så nära målet som möjligt och att den där blir liggande, utan att rulla vidare. Ty efter det ställe, där varpan stannar, beräknas kastets värde. Varpans nyss antydda roterande rörelse åstadkommes genom ett skickligt handgrepp: handen håller varpan så, att pekfingret ligger tätt slutet intill varpans tjocksida, under det att tummen och de andra fingrarna kraftigt gripa om dess plana sidor, och vid åstadslungandet är det i sista ögonblicket just pekfingret, som ger stenen ovannämnda rörelse.

Vid en folkskola i mellersta delen av ön såg författaren av dessa rader, en sommardag 1879, ej blott gossar, utan ock flickor roa sig på lov-stunderna med denna mödosamma lek." (Bergman 1901 s.178). (Varpkastande flickor var på 1800-talet och fram till vår tid – andra världskriget ungefär – en sällsynthet. Det är numera förekommande snart sagt överallt i vårt land.)

Bergman har här ovan framhållit en viktig detalj: varpan skall vara avpassad till kastets tekniska utförande. Detta innebär att den oftast, eller alltid, är tillknackad i kanterna för att kunna bringas i rotation, som ovan beskrivits.

Omisskännliga spår av dylik tillknackning av stenvarporna är en ur arkeologisk synpunkt avgörande faktor för identifieringen: utan sådana märken kan man givetvis inte avgöra om en flat, rundad och lagom stor sten verkligen avsetts till eller använts som varpa.

Om detta har Fredrik Nordin skrivit i sina redogörelser för utgrävningarna av gravfältet vid Bläsnungs i Västkinde sn på Gotland. (Se vidare avsnitt 6).

Det finns givetvis en fortsättning på ovan skrivna. Kontakta Kjellåke Nordström så får Ni en fortsättning på "Studier i Stenvarpans historia".

Världens bästa motionsidrott (Särtryck ur Svensk Idrott).

Visst är varpa världens bästa motionsidrott! Det vet var och en som känner till denna idrott och det

bevisas av följande tio punkter:

1. Varpkastning utövas f. n. av folk i åldern 6-87 år och könet spelar ingen roll.
2. Redskapen är de enklaste tänkbara: en sten och två trästickor.
3. Idrottsplatsen är lika enkel: en grön gräsmatta, tjugo meter lång och några meter bred, var som helst i Guds fria natur.
4. Vilken klädsel som helst.
5. Förflyttning 20 meter i taget i lugn takt, hur många gånger som helst. Efter var 20:e meter en smula gymnastik, bestående av armsvängning, rygg-, höft och knäböjning samt tåhävning, allt för att få iväg stenen till målet eller ta upp den från marken.
6. Överansträngning utesluten!
7. Varpkastning bjuder spänning, kräver precision och finurliga beräkningar för att få bort motståndarens sten.
8. Psykisk och fysisk samling.
9. Skapar glädje, kamratskap och laganda samt skänker avkoppling.
10. Varpkastningen är en idrott för alla!

EINAR RÅBERG.